

Політична еліта Гетьманату в її ставленні до владних змагань уряду Петра I

Заснування Малоросійської колегії і початок її функціонування в Україні наприкінці літа 1722 р. стали серйозним випробуванням політичної зрілості української еліти. І тут варто зазначити, що умови становлення політичної культури козацьких старшин, яким на початку 1720-х рр. судилося потрапити в епіцентр реформаторської діяльності Петра I, були не надто сприятливими. Антиросійська війна 1708—1709 рр. була останнім потужним спалахом українського сепаратизму. Крах політики гетьмана Мазепи спричинив значні зміни у сприйнятті суспільством Гетьманату суті політичної лояльності до російської монархії та меж можливого опору його діям, що порушуватимуть “давнішні козацькі права і вільності”. Жорстокі репресії уряду Петра I проти учасників виступу деморалізували його сепаратистські налаштовані елементи. Водночас щедрі царські пожалування старшині, яка залишилася вірною трону, її швидке просування по службі завдяки протекції російських сановників заохочують українську еліту до тісного співробітництва з Московією. Дедалі більших масштабів набуває практика запобігання української адміністрації перед російською стороною в розрахунку на її високе покровительство. В результаті цього в Україні за гетьманства Скоропадського з’являється новий тип полковників і козацької старшини, які, будучи призначені на уряди царською волею, почувалися цілком незалежними від гетьмана і полчан (козаків полку) — “...в Україні ім’я маєтности, живуть ни под чьею командою, самовольно..., гетьмана они не слушают”¹¹¹. Вельми негативні наслідки для суспільного клімату в Україні мало кооптування Московією на старшинські уряди іноземців (переважно вихідців із Сербії), які заслужили довіру царя, а отже, у своїй діяльності керувалися лише його інтересами.

Отож, суспільні настрої та політична кон’юнктура, що склалися в Україні на початку 20-х рр. XVIII ст., загалом були досить сприятливими для утвердження владних прерогатив Колегії. Натомість опозиційна боротьба автономістично настроєних політиків об’єктивно не могла бути підтриманою як з боку істеблішменту Гетьманату, так і з боку соціальних низів українського суспільства.

Загострення соціально-економічних і суспільно-політичних суперечностей в суспільстві сприяло збільшенню кількості тих козацьких старшин і державців-шляхтичів, які займали щодо російської влади відверто догідливу позицію, підтримували її інтеграційну та інкорпораційну політику. За влучним висловом О. Лазаревського, вони цілком усвідомлювали, що, володіючи такими значними маєтностями, не збідніють від нововведень Малоросійської колегії. А за

допомогою догідництва зручніше зберегти й примножити наявні багатства¹¹². Виразниками цієї точки зору в середовищі українського істеблішменту були полковники: київський Антон Танський, прилуцький — Гнат Галаган, гадацький — Михайло Милорадович, лубенський — Андрій Маркович та син останнього, широко відомий автор “Дневных записок” бунчуковий товариш і наказний полковник лубенський Яків Маркович та ін.

Значно меншим чисельно було автономістично налаштоване угруповання козацької еліти, виховане на самобутніх традиціях Гетьманату другої половини XVII ст., на чолі якого стояли наказний гетьман і полковник чернігівський Павло Полуботок, миргородський полковник Данило Апостол, а їм “асистували” (за тогочасною лексикою) полковий суддя, автор літопису Григорій Грабянка, реєнт Генеральної канцелярії, а пізніше — видатний державний діяч Гетьманату Микола Ханенко¹¹³, генеральний осавул Василь Жураківський, військовий канцелярист Дмитро Володьковський та ін. Причому після трагічних подій 1708—1709 рр. автономістична партія могла існувати лише за умови досить поміркованих позицій, з підкреслено роялістичними щодо російської корони акцентами.

Смерть гетьмана Івана Скоропадського відкрила дорогу на політичний олімп Гетьманату енергійному й рішучому діячеві автономістичного напрямку чернігівському полковнику Павлові Полуботку. В історичній літературі існують різноманітні, інколи навіть суперечливі оцінки його політичної діяльності. Можна умовно виділити два підходи до оцінки діяльності наказного гетьмана. Підґрунтя одного з них склали національно-патріотичні історичні компіляції XVIII ст. та “Історія русів”. Їхній вплив виразно простежується в синтетичних працях Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича, монографічному дослідженні М. Костомарова, які зображають наказного гетьмана справжнім патріотом рідної землі, борцем за громадську справу, рішучим захисником української автономії, який у пориві полум’яної любові до вітчизни приніс себе в жертву заради свободи рідного народу¹¹⁴.

Другий напрямок в історіографії, представлений працями так званих істориків-народників (О.Лазаревського, Я.Шульгіна, О. Єфименко та В. Модзалевського), критикує соціальну політику козацької старшини. Їхні погляди багато в чому перегукуються з офіційними звинуваченнями, висунутими російським урядом на адресу Полуботка в маніфесті від 8 (19) лютого 1725 р., де також ішлося про великі кривди, заподіяні простому народові старшиною, тяганиною в судах, обтяжливими податками, поверненням козаків у підданство, примусовим продажем горілки тощо. А боротьбу генеральної старшини проти Колегії автори маніфесту пояснювали тією обставиною, що в разі відсутності “...оной удобнее им (стар-

шині. — *Авт.*) было подлой народ утеснять, а тому б народу некому на них жалоб приносить...”¹¹⁵.

Історики, що належали до народницького напрямку в історіографії, з’ясовуючи мотиви вчинків Павла Полуботка, акцентували увагу на його належності до старшинської верстви, його особистих рисах, соціальній політиці Гетьманату наприкінці XVII — початку XVIII ст. Дії наказного гетьмана вони мотивували тим, що він дбав як про вузькостанові інтереси панівної верстви Гетьманату¹¹⁶, так і про свої власні. Це давало підстави зображувати Полуботка лише як “хижого і наполегливого користолюбця”¹¹⁷.

Спробу синтезувати здобутки різних шкіл української історіографії здійснив на початку 20-х рр. XX ст. М. Василенко, який цілком слушно зауважив, що, оцінюючи роль Павла Полуботка в українській історії, слід акцентувати увагу не на його біографії чи належності до певної соціальної групи, а на розвитку історичних процесів у першій чверті XVIII ст., які, зрештою, “...затягли до себе і Полуботка і надали його справі ширшого значіння, ніж його особисті домагання і класові інтереси...”¹¹⁸.

Досить неординарно оцінює політичну діяльність Полуботка В. Липинський. Історик, високо шануючи людські якості полковника, підкреслював притаманну йому порядність і чесність. Але з погляду шкідливості для України “соціально-революційного методу в політиці”, який для побудови Української держави, на думку Липинського, є безнадійним, дослідник недооцінює політичну боротьбу наказного гетьмана, зазначаючи, що обраний після смерті твердого консерватора Скоропадського на гетьманство “...реформатор і поступовець Полуботок потрапив тільки згинуті в московській тюрмі. Хоч це і дало ореол Полуботкові..., але реальна державність українська на цьому втратила, бо була по смерті гетьмана Скоропадського зведена майже ні нащо”¹¹⁹.

Дискусію навколо проблеми ролі й місця Полуботка в українській історії досі не завершено і, на нашу думку, сприяти її успішному розв’язанню може лише об’єктивне, неупереджене дослідження різних аспектів його діяльності. Незаперечним фактом є те, що пріоритетне місце при цьому має належати вивченню його державно-політичної діяльності в ранзі наказного гетьмана України протягом 1722—1723 рр.

Уперше Павло Полуботок з’явився на політичному небосхилі України в 1708 р. — під час проведення гетьманських виборів. На раді, що відбулася в Глухові в листопаді, частина радикально налаштованої старшини (на противагу кандидатурі І. Скоропадського) на гетьманський уряд висунула чернігівського полковника. Причому, за свідченнями російських інформаторів, стародубський полковник Скоропадський, відмовляючись від булави, також вказував на кандидатуру Полуботка — «...а он (Скоропадський. — *Авт.*) отрицая-

ся, говорив, що “он стар и такого тяжестного уряду снести не может, а достоин, де, обрану быть в гетьманы молодому и заслуженому человеку, а именно указывая на черниговского полковника, господина Полуботка”¹²⁰. Однак літописець повідомляє, що вирішальне слово на Глухівській раді належало цареві, який відхилив кандидатуру останнього, мотивуючи це тим, що він “...очень хитер и может Мазепе уравниваться...”¹²¹.

За умов інтенсивного інкорпораційного натиску російської монархії в Україні (що активізувався після полтавської перемоги Петра I) та неспроможності І. Скоропадського йому протидіяти особу П. Полуботка багато українців пов’язували з активним опором інтеграційним змаганням корони Романових. Так, у 1715 р. з донесення царського резидента в Москві стало відомо, що житель містечка Сошниці (на Чернігівщині) Федір Стичинський говорив: “...не Мазепа — проклятий Иуда, нынешний гетман — проклятый Иуда, что не стоит за Украину, что москали ее разоряют, а как будет Черниговский полковник Гетманом, не так будет за Украину и не будут оную москали разорять і ныне всею Украиною надеяние имеем, чтоб он Гетманом был”¹²². За такі “плутовские слова” Стичинського покарали батогами і вислали до Сибіру, а Полуботкові було наказано, “...чтоб он от таких плутовских слов и разглашении о себе слуг своих унимал, ибо то причиняет о нем самом подозрение...”¹²³.

Отримавши донесення від генеральної старшини про смерть гетьмана, в якому містилося також прохання доручити виконання гетьманських обов’язків (до нових виборів) чернігівському полковникові, представники придворних кіл прийшли до думки, публічно висловленої обер-прокурором Сенату І. Скорняковим-Писаревим: “От Полуботка правлению надлежащему быть я не надеюсь, ибо он совести худой...”¹²⁴. Однак нехтувати волю старшини сенатори не наважилися або ж, навпаки, не вважали небезпеку з боку Полуботка настільки серйозною, щоб анулювати рішення генеральної старшини. Тому до Глухова було відправлено наказ, який зобов’язував “Малую Россию до избрания другого гетмана ведать и всей той Малой Россией управление... чинить полковнику черниговскому Полуботку обще с Генеральной старшиной..., толко во всех делах и советах и посылках в Малую Россию универсалов иметь сношение и сообщение...” з президентом Малоросійської колегії¹²⁵.

Однак Колегія з перших днів своєї діяльності, попри декларовану рівність із генеральною старшиною при управлінні Гетьманщиною, підтримувала контакти з Генеральною канцелярією лише шляхом видання указів. Хоча слід зазначити, що спочатку форма і тон особистих звернень Вельямінова до Полуботка були досить люб’язними — “благородный господин полковник и наказной гетман”, “при сем остаюсь вам, благородному полковнику и наказно-

му гетьману, доброжелательный слуга” тощо¹²⁶. Проте вже з другої половини серпня 1722 р., в умовах зростання конфронтації, укази Колегії набувають суто офіційного характеру. Протистояння Полуботка і Вельямінова, крім проявів формального пониження статусу генеральної старшини щодо Колегії, було викликане також намаганням російської установи позбавити гетьманське правління права розпоряджатися фінансами, зосередити в своїх руках судові повноваження, перетворити Генеральну канцелярію на виконавчий орган при Колегії, забезпечити останній право втручання у внутрішні справи Гетьманату.

Опозиційну діяльність в умовах, що склалися, Полуботок міг проводити лише спираючись на існуючі традиції взаємин Гетьманату з російською династією, на офіційні зобов'язання російського монарха зберегти козачі вільності при зменшенні соціального напруження в суспільстві шляхом реформування, де це було вкрай необхідно, системи державного управління Гетьманату та шукаючи покровителів у верхніх ешелонах влади імперії.

Полуботок, використовуючи суперечності між сенатським указом від 16 (27) травня 1722 р. і діями Колегії у сфері судочинства та фінансів, бойкотував розпорядження останньої щодо “призвання до ответу” в колезький суд козаків, на яких було подано до російської установи судовий позов, але справа яких попередньо не розглядалася в судових інстанціях нижчого рівня. Цією ж обставиною наказний гетьман мотивував свою відмову надіслати до Колегії звіт військової канцелярії. Тактику бойкотування розпоряджень російської установи Полуботок хотів унормувати. Так, наказ Вельямінова “учинить почту” для організації пересилок від київського генерал-губернатора до Гадяча, де було розквартировано Псковський драгунський полк, він відмовився виконувати без спеціального сенатського указу¹²⁷, хоча було зрозуміло, що ініціатива видання цього наказу належала не Колегії, а центральному уряду.

Водночас наказний гетьман прагнув ліквідувати непорядки, що мали місце при організації владних структур Гетьманату, оскільки російський уряд використовував їх як привід для втручання у внутрішні справи Гетьманату. Зокрема, було звернуто увагу на структурні та якісні зміни в організації українського судочинства (запроваджено інститут асесорів Генерального суду, здійснено певну формалізацію судового процесу тощо). Приймаючи до Генеральної канцелярії на розгляд судові позови поспільства та козаків на старшину, Полуботок настійно рекомендував останнім “полюбовно” владнати справи, задовольнивши претензії позивачів. Генеральна старшина намагалася також ліквідувати найбільш помітні недоліки в оподаткуванні населення. Зокрема, універсал Гене-

ральної канцелярії забороняв старшині збирати так звані ралцові вибори, які надходили урядовцям¹²⁸.

Разом з тим, Полуботок виявляв рішучість при забезпеченні соціального спокою в Гетьманаті. Не обмежуючись декларованими в універсалах “грозними увіщеваннями” населенню з приводу збереження громадського спокою та порядку, наказний гетьман, за твердженням О.Лазаревського, не залишав поза увагою жодної скарги державців на “непослушенства” підданих, наказуючи полковникам бунтівників “...до вязеня брать и оным до послушенства схилять...”¹²⁹.

Велику активність чернігівський полковник виявив під час пошуку сановних покровителів у Москві та Петербурзі, а також при апелюванні до Сенату й імператора з приводу протиправних дій Колегії¹³⁰.

На початку листопада в Полуботка визрів план організації представницької делегації (“искаючи в нуждах малороссийских милости”) до імператора, який на той час перебував у військовому поході. 7 (18) листопада в Генеральній канцелярії було виготовлено спеціальну “цедулу”¹³¹ полковникам, у якій повідомлялося про наміри генеральної старшини та містився наказ “зо всякого полку по дві персони знатних до той виправи прибратися”¹³². Однак з невідомої причини задум гетьмана не було реалізовано.

Одночасно з апелюванням до Сенату з приводу зловживань Колегії наказний гетьман домагався дозволу на проведення нових гетьманських виборів. Так, направивши до Москви звістку про смерть І. Скоропадського 5 (16) серпня, через кілька днів Полуботок вирядив до Сенату військових товаришів С. Рубця та В. Биковського для досягнення згоди на проведення виборів¹³³. Не отримавши позитивної відповіді, наказний гетьман незабаром направив до імператора С. Тарнавського та М. Ханенка з аналогічним дорученням¹³⁴, а 19 (30) вересня з чолобитними він передав обер-секретареві Сенату І. Познякову особистий лист “о наказничестве”¹³⁵.

Активність Полуботка, виявлена ним при домаганні дозволу на проведення гетьманських виборів, дала підставу деяким історикам бачити в його особі насамперед “честолюбця, котрий прагнув гетьманства”¹³⁶. Однак, на нашу думку, більш слушними є міркування тих дослідників, які вважали, що діяльність чернігівського полковника сприяла збереженню гетьманського сану, а отже, залишків української державності. Виборна гетьманська влада була найголовнішою рисою автономного устрою України, і її ліквідація “означала скасування самого цього устрою”¹³⁷. Тому особисті мотиви, які, безперечно, відігравали певну роль у мотивації діяльності Полуботка, не можуть “..зменшити принципового значення його боротьби за право обрання гетьмана”¹³⁸.

Бригадир Вельямінов на перших порах функціонування Малоросійської колегії не звертав уваги на опозиційну діяльність генеральної старшини, про що свідчить його перше донесення в Сенат від 14 (25) серпня 1722 р.¹³⁹ В міру того, як бойкотування розпоряджень Колегії Генеральною канцелярією набувало дедалі ширшого розмаху, зростало занепокоєння ситуацією і в її президента. Так, у донесенні Вельямінова від 27 вересня (с.с.) містилася скарга на Полуботка і генеральну старшину за те, що Генеральна канцелярія “имеет слабое отправление дел Е.И.В.” і це вкрай негативно позначається на діяльності Колегії, оскільки вона змушена контактувати з місцевими органами влади Гетьманату через цю саму канцелярію¹⁴⁰.

Результатом взаємних звинувачень генеральної старшини та членів Колегії в порушенні імператорських наказів і апелювання з цього приводу до монарха став сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. Він містив 21 пункт і вирішував здебільшого всі суперечності та непорозуміння, які виникли в стосунках Колегії й канцелярії. Причому більшість із них розв'язувалася на користь останньої. Так, Сенат зобов'язав Генеральну канцелярію надсилати копії лише тих універсалів, які стосувалися “генерального правління”, а “партикулярные” дозволялося надсилати й без відома Колегії.

Позитивно для генеральної старшини вирішувалася проблема спільних для неї і Колегії засідань, на що наполягав Вельямінов. Відтепер старшина була зобов'язана запрошувати президента, а не всіх членів Колегії і лише на ті засідання, на яких вирішувалися “генеральные дела”. Крім того, російській установі заборонялося надсилати “без совету генеральной старшины” накази місцевим органам самоврядування. На розгляд в Колегію дозволялося приймати лише ті судові справи, які були апробовані в судових інстанціях Гетьманату. Крім того, президентові Вельямінову заборонялося надсилати до Генеральної канцелярії укази, натомість рекомендувалося зноситися промеморіями, “с учтивостью”.

Деякі положення сенатського указу стосувалися питань, що виникли в ході фінансової реформи. Більшість із них також вирішувалася на користь української сторони. Так, Сенат ліквідував “вновь положенные коллегиею” податки, відновлював привілеї старшини, церков і монастирів¹⁴¹.

Як зазначалося в історичній літературі, вирішальна роль у певному гальмуванні реформування державного устрою Гетьманату, яке спостерігалось в середині листопада 1722 р., належала О. Меншикову. Сприяючи українській стороні при вирішенні суперечки з Колегією, він розраховував на підтримку української адміністрації при розв'язанні судової тяжби, пов'язаної з його маєтностями в Україні — так званої почепської справи¹⁴².

Сенатський указ у Малоросійській колегії отримали 22 листопада (с.с.). Генеральна старшина дізналася про його зміст із сенатської грамоти та “екстракту” указу, які привезли козацькі посланці 26 листопада (с.с.). Полуботок та його однодумці сприйняли указ як важливу перемогу в боротьбі за збереження української автономії. Генеральна канцелярія розіслала в полки універсали, в яких повідомлялося про зміст указу, та копії екстракту “для публікування”. Полковникам наказувалося, “абы везде копиями по сотням розосланы и при універсалах опубліковани, а кому здається за слушность, в книги ратушніе актиковани были...”¹⁴³. Так само сприйняли цю подію представники місцевого самоврядування, які записали зміст указу до магістратських і ратушних актових книг¹⁴⁴.

Указ від 10 (21) листопада був певною віхою на шляху проведення державної реформи. Попри його компромісний характер, який не міг повною мірою задовольнити жодну із сторін, інтереси української старшини в ньому були відображені більш чітко. Документом ліквідовувалися найрадикальніші нововведення Колегії, тобто реформа верталася на позиції, закріплені маніфестом та інструкцією від 16 (27) травня 1722 р.

Успіх, досягнутий у протиборстві з Вельяміновим, Полуботок прагнув закріпити. З цією метою 13 (24) грудня до Москви виїхав канцелярист П. Борзаківський, який віз грамоти, що містили (поряд із подякою “за милостивый указ”) прохання дозволити проведення гетьманських виборів і нові скарги на зловживання бригадира.

Старшина порушувала також клопотання про повернення з Колегії медової десятини її власникам, видачу на потреби військової канцелярії коштів з індуктивного збору, заборону президентові вимагати хлібні припаси на утримання денщиків, зменшення кількості драгунських полків, розквартированих в Україні, тощо¹⁴⁵.

Наприкінці 1722 р. в Глухові стало відомо про повернення з походу імператора, що послужило для Полуботка сигналом до початку реалізації задуманої ним широкомасштабної акції щодо дискредитації Колегії в очах монарха та отримання дозволу на проведення нових гетьманських виборів. Зокрема, він планував сформуванню представницьку козацьку делегацію (до її складу було включено 24 знатні козаки), яка б виражала волю всього українського народу, доручивши їй досягти згоди на проведення виборів. З цією метою Генеральна канцелярія розіслала листи полковникам і запрошення знатним козакам¹⁴⁶. Наступного дня наказний гетьман надіслав Борзаківському, який виконував його доручення в Москві, додаткову інструкцію з приводу дій у нових умовах і “просительниц о патронском ходатайстве” лист до Меншикова, в якому містилося прохання про “...исправления скорого монаршого повеления, и жбы вскорости... избрать с межи себе нового гетмана...”¹⁴⁷.

Козацька делегація до Москви вирушила лише наприкінці січня, до того ж, у значно скромнішому, ніж це планував Полуботок, кількісному складі. Взяти участь у посольській місії виявили бажання лише шість осіб: полковий суддя Г. Грабянка, знатні військові товариші В. Кочубей і С. Гамалія, сотники П. Войцехович, І. Холодович та І. Добронізький. Делегати, крім чолобитної про дозвіл на проведення гетьманських виборів, повезли до Москви прохання про “укомплектування... вакантних чинів генеральної старшини и полковников” та “просительні листи” до впливових царських сановників¹⁴⁸.

Тим часом президент Колегії, який в сенатському указі від 10 (21) листопада виявив багато суперечностей порівняно з попередніми інструкціями, не поспішав його виконувати. Отримавши повідомлення про повернення до Москви імператора, він також активізував свою діяльність. Опосередкованим свідченням того, що після повернення Петра I з походу в сановних колах перемогла партія, котра виступала за радикалізацію реформи в Гетьманаті, для Вельямінова послужило повідомлення про запровадження комендантського правління в деяких українських полкових містах.

У січні 1723 р. Малоросійська колегія направила до Сенату скаргу з приводу того, що наказний гетьман не виконує сенатське розпорядження про апробацію універсалів “в генеральних ділах” у президента Вельямінова (до неї було додано реєстр “незаконних”, тобто незавізованих бригадиром універсалів Генеральної канцелярії). Однак цього разу бригадир основну увагу зосередив не на констатації незаконності дій генеральної старшини, а на виробленні програми з поглиблення інкорпораційної реформи. Протягом січня 1723 р. він підготував проект (відомий в історичній літературі під назвою “Дванадцять пунктів Вельямінова”), який наприкінці місяця власноручно відвіз до Москви. Тим часом з поверненням Петра I з походу ситуація у вищих ешелонах влади Російської імперії зазнала істотних змін. Імператор, ознайомившись зі звітами про діяльність уряду під час його відсутності, виявив у них чимало порушень. Для детального розслідування роботи вищих сановників створив спеціальну комісію. Остання висунула звинувачення проти багатьох сановників, у тому числі О. Меншикова.

Яскравим свідченням зміни політичного курсу уряду в українських справах служив указ від 27 лютого (с.с.), який декларував: “...в Малороссийские полки по их желанию (жителів полків. — *Авт.*) определяются полковники из русских”¹⁴⁹. Саме тому Колегія вже 24 березня (с.с.) надіслала збирачам податків інструкції, що зобов’язували їх стягувати податки “...зо всіх безобходно державских и иных добр, як изначала чинили...”¹⁵⁰ (останнє, як відомо, суперечило сенатському указові від 10 (21) листопада 1722 р.).

Зустріч імператора з президентом Малоросійської колегії, в ході якої останній передав “Дванадцять пунктів”, відбулася 31 березня (с.с.). А вже 5 (16) квітня монарх наклав резолюції на запропонований Вельяміновим проект поглиблення реформ. Більшість пропозицій бригадира стосувалася фінансової реформи (пункти 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9). Вони були спрямовані на збільшення прибутків казни, а тому схвально оцінені імператором¹⁵¹, за винятком пропозиції уніфікувати подані статті на всій території Гетьманату. Решта питань, піднятих президентом Колегії, торкалася опозиційної боротьби Полуботка і генеральної старшини. Зокрема, Вельямінов скаржився на порушення ними сенатського указу щодо участі президента Колегії в засіданнях Генеральної канцелярії при вирішенні важливих питань та розсиланні універсалів (п. 10), ігнорування вимог Колегії щодо пред’явлення фінансових відомостей, козацьких компутів тощо (п. 11) та протидію при запровадженні інституту комендантів (п. 12). Щодо даного комплексу проблем імператор наклав таку резолюцію: “Для ответу быть сюды Полуботку, Савичу и Чернишу (а когда сюды придудуть то на их место выбрать добрых коллегий тамошней)”¹⁵².

На основі царських резолюцій у Сенаті було підготовлено і 16 (27) квітня схвалено указ, який значно радикалізував реформу державного устрою Гетьманату. Так Колегія з контролюючої установи Російської імперії, розміщеної в Україні, перетворювалась на владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією (а враховуючи межі її повноважень, фактично над нею). Законодавчо закріплювалися також нововведення у сфері місцевого самоврядування та фінансів¹⁵³.

Указ від 16 (27) квітня 1723 р. був грубим порушенням автономних прав Гетьманату, тому російський уряд, побоюючись протесту автономно налаштованих козаків, розробив систему поетапного його обнародування. Так, розпорядження щодо “безобходного” збирання податків були розроблені російською адміністрацією в березні 1723 р., тобто ще до схвалення в Сенаті указу в цілому. Положення, в яких ішлося про повернення в козацьке товариство “шукачів”, що або самі, або їхні батьки чи діди виконували козацькі повинності, а також стаття про ліквідацію “непотребных зборов”, що стягувались переважно з поспільства та рядового козацтва відповідно до монаршого розпорядження, були оприлюднені на початку травня¹⁵⁴. У середині травня Колегія направила в полки укази про те, що універсали Генеральної канцелярії “...без подписа коллежского... в генеральных делах...” є неправомочними¹⁵⁵.

На засіданні Сенату 23 квітня (с.с.) було схвалено ще низку указів, що стосувались українських справ, зокрема порядок реалізації указу від 16 (27) квітня. Насамперед було підготовлено розпорядження, “...чтоб полковник Полуботок и старшины Савич и Чар-

ныш (для ответа) были в Санк Петербурге...”¹⁵⁶. Одночасно з викликом до столиці імперії генеральної старшини М. М. Голіцину¹⁵⁷ було надіслано наказ, який зобов’язував його вивести козацькі полки в поле, нібито заради “...осторожності, для охоронення України от татарского нападения...”¹⁵⁸. Біограф Петра I І. Голіков стверджував, що імператор, “у которого никогда предосторожности не не доставало”, віддав наказ російським командирам, які несли службу в Україні, “...о имени всякой осторожности не только от татар и турок, но и наблюдать за движением запорожских и малороссийских казаков...”¹⁵⁹.

У Глухові про виклик генеральної старшини до Петербурга стало відомо 22 травня (с.с.). Однак Полуботок не поспішав виконувати цей наказ, оскільки прагнув використати час для продовження опозиційної діяльності. Так, 24 травня (с.с.) наказний гетьман відрядив до Сенату делегацію в складі наказних полковників П. Корецького та І. Даниловича, полкового судді Г. Грабянки, знатного військового товариша Д. Володьковського та канцеляриста М. Ханенка з грамотами, в яких порушувалося питання про гетьманські вибори, скасування комендантського правління в Україні та повернення власникам податків, зібраних колегією “над указ, з сената присланий”¹⁶⁰.

Щоб виграти певний час, 30 травня (с.с.) з Генеральної канцелярії до Сенату було надіслано донесення, в якому вказувалося, що старшина “...в указаній путь... до поизду готовы...” але “...за далекостю того пути, конми своими ехать трудно будет...” просить надіслати “...подорожну грамоту..., чтобы на подъем потребное число подвод везде по станам в подлежащей з Глухова до Санктпитебургха дорозі давано...”. Тим часом Полуботок направив до полковників листи, в яких пропонував їм негайно прибути до Глухова “...для пилного интересу без умедления; за которого приездом тот интерес ему тут объявлен будет...”¹⁶¹.

Однак і цього разу намагання наказного гетьмана організувати опір інтеграційним планам російської адміністрації в масштабах всієї України не увінчалися успіхом. На його виклик до Глухова жоден полковник не з’явився. Натомість 1 (12) червня повернувся в Україну бригадир Вельямінов, приїзд якого знаменував початок якісно нового етапу протистояння. Насамперед президент спонукав генеральну старшину негайно виїхати до столиці імперії, що гарантувало б йому свободу дій в Україні. З цією метою Вельямінов видав від свого імені подорожню до Санкт-Петербурга, на якій напоягав Полуботок. 5 (16) червня Колегія надіслала до військової канцелярії промеморію, яка передавала зміст сенатського указу від 16 (27) квітня (документ датований 3 (14) червня). Вона складалася з шести пунктів і, по суті, неадекватно відображала зміст указу. Зокрема, у ній був відсутній пункт про скасування зборів на користь

старшини (його було оприлюднено лише 4 (15) липня¹⁶²). Наступного дня, 6 (17) червня, Генеральна канцелярія отримала сенатський наказ “о виході в поход старшині енеральной и всему войску малороссійскому при главному коммендиру г. князю М. М. Голицину”¹⁶³.

Після від'їзду Полуботка до Петербурга діяльність, спрямовану на реставрацію інституту гетьманства в Україні, очолив миргородський полковник Данило Апостол, найстаріший і найавторитетніший старшина Гетьманату. Заслуги Апостола у Війську Запорозькому були загально визнані, тому Скоропадський, від'їжджаючи взимку 1722 р. до Москви, виконувати обов'язки наказного гетьмана спочатку запропонував миргородському полковникові, а вже після його відмови — чернігівському¹⁶⁴.

Коли помер гетьман Скоропадський, Апостол перебував у Низовому поході, тому не міг претендувати на “наказничество”. Очолюючи під Дербентом 10-тисячну козацьку армію, Апостол мав змогу не лише проявити свої полководницькі здібності, а й засвідчити відданість імператору під час їхніх особистих контактів¹⁶⁵. Повернувшись наприкінці 1722 р. на короткий час в Україну, в середині лютого 1723 р. він надіслав до Петербурга листа, в якому, посилаючись на свою вірну службу монархові та заслуги перед Військом Запорозьким, а також на те, що “...старее из малороссійских полковников никого нет...”, порушував перед імператором клопотання про “пожалование” його “гетманом”¹⁶⁶.

Заходи Полуботка щодо організації широкомасштабних чолобитних акцій, спрямованих на консервацію українських “давнин”, Апостол не підтримував. Однак уже в червні 1723 р. він просив надіслати з Генеральної канцелярії копії договірних статей українських гетьманів з Москвою, які 22 (с.с.) червня “...по желанію его мил. п. полковника миргородского стаття Богдана Хмельницкого скопированіе, при листі писанном к нему, послали...”¹⁶⁷.

Наприкінці серпня у козацькому таборі на р. Коломак Апостол виступив ініціатором скликання представницьких старшинських нарад, на яких обговорювалася політична ситуація в Україні й вівся пошук оптимальних шляхів виходу з кризи, спричиненої реформами Малоросійської колегії. У ході нарад миргородський полковник запропонував старшині для ознайомлення і підпису дві чолобитні на адресу імператора, в яких йшлося про збереження традиційного устрою Гетьманату. Підготовлені Апостолом документи в історичній літературі отримали назву “Коломацьких чолобитних”. Одна з чолобитних була доопрацьованим миргородським полковником клопотанням, підготовленим Полуботком у зв'язку зі скасуванням введених Колегією податків. Обґрунтовуючи доцільність відміни нововведень у системі оподаткування, Апостол не лише посилався

на кризовий стан господарства Гетьманату, спричинений “...то нашествием неприятельским, то моровою язвою и неурожаем через многие годы хлеба и трав...”, а й звертав увагу на попередні царські обіцянки, “...что все тие тяжести и убитки, по окончании з королем шведским войны, награждени будут неотемленою вашею величества милостию...”, та найголовніше — вказував на юридичну неправомірність дій російської адміністрації, які йшли в розріз з попереднім українсько-російським договором — “...в пунктах... нікому от великороссийских начальников в права и суди наши вступатися, також от имени старшины и козаков рядовых, жадных взимать зборов не написано...”¹⁶⁹.

Досить сміливим кроком миргородського полковника була підготовка другої чолобитної — про вибори гетьмана. Цим самим він ігнорував закріплену імператорським указом від 23 червня (с.с.) 1723 р. заборону на подачу клопотання з цього приводу. Небезпечність такого кроку добре усвідомлював наказний полковник Лубенського полку, автор “Дневных записок” Яків Маркович, який вказував Апостолу на наявність у першій чолобитній деяких висловів, що “...они досадны кажутся...”, і відмовився підписувати другу “супліку”¹⁷⁰. Решта козацької старшини була або більш політично свідомою, або менш обережною і на початку вересня чолобитні були завізовані представниками всіх полків Гетьманату. Повернувшись наприкінці вересня з табору, Апостол направив чолобитні в Глухів, а 20 (31) жовтня один із правителів Генеральної військової канцелярії генеральний осавул Жураківський, незважаючи на активну протидію з боку Вельямінова¹⁷¹, відрядив військового канцеляриста Івана Романовича до Санкт-Петербурга “...до его императорскаго Величества в высокоправительствующій сенат з грамотами...”¹⁷².

Тим часом Павло Полуботок, який на початку серпня прибув до Санкт-Петербурга, переконавшись у доброзичливому ставленні царських сановників до української старшини, вирішив продовжити діяльність, спрямовану на захист автономії Гетьманату. Зокрема, 13 (24) вересня наказний гетьман подав до Іноземної колегії чолобитну “...с прошеніем милости от всей Украины об оставленіи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и волностей козацких грамотами... за гетмана Хмельницкого утвержденных...”¹⁷³. Причому, як свідчить царський маніфест від 8 (19) лютого 1725 р., переписуючи російськомовний переклад чолобитної на чистий бланк, що містив менше підписів української старшини, Полуботок самочинно додав принципову вимогу — “...вместо Коллегии учинить суд генеральный...”¹⁷⁴.

Подача чолобитних мала для наказного гетьмана фатальні наслідки. Анонімний автор “Чернігівського літопису” (ймовірно, безпосередній учасник тих трагічних подій) зазначав: “...и уже с того виділи быть монарху загнуваного”¹⁷⁵. Роздратований непослухом

Полуботка, який проігнорував конституційовану указом 23 червня (с.с.) 1723 р. заборону на дебатування проблем нової владної ситуації в Україні, імператор “того ж часу” відрядив в Україну довірену особу — лейб-гвардії майора О. І. Рум’янцева — “...для... спросу старшини и черні малоросійской о тых челобитных: чи всі о том відають и просят...”¹⁷⁶.

Втім, протягом вересня — початку листопада 1723 р. старшина, яка була викликана до Санкт-Петербурга, вільно почувалася в столиці. До того ж, Полуботок активно зносився з Генеральною канцелярією. Досить мляво велась у цей час і підготовка до від’їзду в Україну Рум’янцева. Ситуація докорінно змінилася лише після 10 (21) листопада, коли монарху було передано “Коломацькі чолобитні”. Імператор, роздратований невиконанням указу від 23 червня (с.с.) 1723 р., який забороняв надалі клопотатися про проведення гетьманських виборів, “...изволил приказать своими устами... з великим гнівом и яростію взятъ под караул...” генеральну старшину та “... всіх, хто за ими ассистовал...”¹⁷⁷.

10 (21) листопада “по полночи, в 11 часу”, генерал-майор О. І. Ушаков доставив у каземат Петропавловської фортеці 16 козацьких старшин, серед них: П. Полуботка, В. Савича, І. Чарниша, Г. Грабянку, П. Корецького, М. Ханенка. Одночасно були проведені обшуки на квартирах арештованих¹⁷⁸, у ході яких виявили деякі документи, що давали підстави для висунення проти Полуботка та його товаришів додаткових звинувачень. Зокрема, в руки слідства потрапила інструкція наказного гетьмана, яку він мав намір відправити в Україну. У ній правителям канцелярії пропонувалося здійснити низку заходів, спрямованих на запобігання негативним наслідкам місії Рум’янцева (щоб “...в сем отчизне их противником или счастливом случае поработать...”). 26 листопада (с.с.) із сенатської канцелярії надійшов наказ керівникам Таємної канцелярії “...малороссийских обывателей старшину... о непорядочных поступках и обидах и разорениях... допросить...”¹⁷⁹.

Слідство велося на основі надісланих з Малоросійської колегії “доношений и челобитных” та документів, виявлених під час обшуку. Звинувачення, пред’явлені генеральній старшині в Таємній канцелярії, стосувалися переважно ігнорування розпоряджень Колегії та перевищення владних повноважень, а саме: запровадження в Генеральному суді асесорів, надання старшині на ранг так званих ратушних сіл, передача в полки універсалів без погодження з президентом Вельяміновим тощо. Крім того, паралельно розслідувалася справа про звинувачення чернігівського полковника в державній зраді, згідно з доносом єпископа Ірадіона. 18 (29) грудня з Петербурга було відправлено наказ київському генерал-губернаторові провести розслідування обставин, що стосуються даної справи¹⁸⁰. Для

того, щоб розширити висунуті старшині звинувачення, в Україну виїхав царський емісар Олександр Рум'янцев, який на початку грудня розпочав активну роботу «по искоренению смуты». Так, було заарештовано канцеляриста Генеральної канцелярії П. Валькевича, опечатано папери канцелярії та відправлено до Санкт-Петербурга сотників С. Галецького та К. Криштофенка, заарештованих раніше Вельяміновим. Крім того, у дворах чернігівського полкового судді В. Тамари та брата генерального писаря С. Савича за наказом Рум'янцева поставлено караули. У паперах військової канцелярії Рум'янцева не пощастило виявити документи, що компрометували б генеральну старшину та наказного гетьмана, оскільки останній встиг попередити канцеляристів про мету візиту царського емісара в Україну. Зважаючи на це, імператор наказав Рум'янцеву заарештувати й негайно доставити до Санкт-Петербурга старшину, «которые... писали пункты по городам поучительные и приич» к тому делу кто в важности явился». Чолобитчиків, які подали скарги на старшину, Петро I також розпорядився привезти до столиці, але попередньо емісарові наказувалось їх зібрати й «обнадежит..., чтоб без всякой опасности ехали сюды для обличения Полуботка...»¹⁸¹.

Значну увагу царський емісар приділяв розглядові інкримінованої Полуботку справи про його таємні зносини з гетьманом на еміграції Пилипом Орликом. Як видно з царського указу від 15 (26) березня 1725 р., Рум'янцев доклав багато зусиль для розслідування цієї делікатної справи, залучивши велику кількість свідків і звинувачених. Проте розслідування Рум'янцева, як і слідство, організоване київським генерал-губернатором Трубецьким, не дало змоги виявити фактів «державної зради» з боку Полуботка.

Не могли довести вину наказного гетьмана і слідчі Таємної канцелярії. На допитах Полуботок уперто повторював, що до Орлика нікого з жодними дорученнями не направляв, до того ж, останній «...под Васильков ни в прошлом, ни в третем году и никогда не прихаживал...»¹⁸². Не допомогло петербурзьким слідчим і намагання використати духовну сповідь смертельно хворої людини. Священик Петропавлівського каземату інформував слідство, що, залишаючись наодинці з арештантом, він не раз розпитував його про цю справу. Але Полуботок «...и в самой же тяжкой болезни...», перебуваючи на смертному одрі, заперечував факт таємних зносин з Орликом¹⁸³.

Смерть Павла Полуботка 18 (29) грудня 1724 р.¹⁸⁴ зняла з нього тяжке звинувачення, а 15 (26) березня 1725 р. спеціальним указом уряду Катерини I справу було закрито і щодо інших причетних до неї осіб. Свідків відпустили в Україну, а тих, хто вчасно не доніс про крамольні слова тих чи інших осіб (такі факти стали відомими в ході розслідування), «били батогами нещадно», після чого також дозволили повернутися на батьківщину¹⁸⁵.

А перед відправленим в Україну О.Рум'янцевим, крім збирання свідчень, що дискредитували наказного гетьмана, було поставлено завдання ліквідувати старшинську опозицію реформам Малоросійської колегії. З цією метою 13 грудня емісар розпочав інспекцію місцевих органів самоврядування. Протягом другої половини грудня 1723 — січня 1724 рр. він відвідав усі полкові та деякі сотенні міста Гетьманату, здійснивши при цьому кардинальні кадрові переміщення. Критерії, за якими емісар добирив кандидатів на старшинські уряди, були сформульовані імператором — щоб були "...люди добрые, которые к нынешнему делу (тобто — опозиційній боротьбі Полуботка. — *Авт.*) не приставали и желали быть коллегии..."¹⁸⁶. У ході інспекції опозиціонерів не лише звільняли з урядів, а й нерідко кидали до в'язниці. Зокрема, наприкінці грудня було заарештовано миргородського полковника Д. Апостола¹⁸⁷.

Під час розслідування, проведеного в Україні Рум'янцевим, було усунуто від виконання службових обов'язків правителів Генеральної канцелярії Жураківського та Лизогуба. На початку 1724 р. їм було пред'явлено звинувачення в підтримці опозиційної боротьби Полуботка і за наказом Рум'янцева заарештовано, а 14 березня відправлено до Москви¹⁸⁸. Правителями Канцелярії були призначені маловідомі в Гетьманаті сотники Федір Потребич-Гречаний та Іван Мануйлович¹⁸⁹ та колишній полковник Іван Левенець.

Зазначимо, що в умовах соціально-економічного та суспільно-політичного розмежування українського суспільства насильницькі дії уряду Петра I в Україні не викликали протесту. Більше того, низи суспільства, які зазнавали утисків державців і старшини, сприйняли арешт останніх як обнадійливий знак. Характерною щодо цього є заява жителів с.Падалки (селом володів новопризначений "правитель" Ф. Потребич-Гречаний), які, відмовляючись виконувати "послушенство" на користь державців, говорили: "Не станемо панщину робити, годі вже, Полуботка і Чарниша немає, то і сих панов, которым тепер приказано началство, не будет"¹⁹⁰.

Арешти опозиційно налаштованої старшини та кардинальні кадрові переміщення, проведені російською адміністрацією в Україні наприкінці 1723—початку 1724 рр., знаменували собою завершальний етап опозиційної боротьби козацької старшини проти інкорпораційних дій уряду Петра I. Знищення опозиції та утвердження при владі Малоросійської колегії створювали для російського монарха умови, за яких на його шляху не стояли ні стрільці, ні патріарх, ні гетьмани¹⁹¹, а повна асиміляція України видавалася питанням найближчого часу¹⁹².

Таким чином, процес утвердження Колегії при владі був тривалим і неоднорідним, тому при дослідженні його умовно можна розчленувати на певні етапи. Перший етап (кінець липня — початок

листопада 1722 р.) характеризувався активними діями Колегії, спрямованими на оволодіння всією повнотою влади в Україні, та не менш рішучою протидією цьому процесові з боку Полуботка і його однодумців. Протистояння стосувалося субординації генеральної старшини і Колегії, широти владних повноважень останньої тощо. Найбільш повно воно виявилось у сфері фінансових відносин. Важливу роль при цьому відігравала та обставина, що в цей час на розвиток подій у Гетьманаті не впливав Петро I, який перебував у поході, а тому в імперії зріс вплив окремих царських сановників.

Другий етап (друга половина листопада 1722 р. — травень 1723 р.) відзначався певним переходом ініціативи до рук наказного гетьмана, оскільки сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. вирішував проблеми відносин Генеральної канцелярії і Малоросійської колегії здебільшого на користь першої. Старшина в зазначений час, прагнучи закріпити успіх, досягнутий за сприяння Меншикова, насамперед виявляла активність у намаганні досягти згоди на проведення гетьманських виборів, збереження традиційної структури місцевого самоврядування, відшкодування збитків, завданих Колегією при проведенні реформи системи оподаткування. Зусилля Вельямінова були спрямовані на обґрунтування плану радикалізації реформи, запропонованої наприкінці березня 1723 р. на розгляд імператорові.

Третій етап (червень 1723 р. — початок 1724 р.) розпочався реалізацією законодавчої ініціативи президента Колегії, схваленої імператором і закріпленої сенатським указом від 16 (27) квітня 1723 р. На даному етапі участь Полуботка в організації опозиційної боротьби ускладнювалася викликом “для ответу” до Петербурга, а з 10 (21) листопада (моменту ув’язнення) взагалі стала неможливою. За відсутності Полуботка Генеральна канцелярія втратила значення штабу з організації опозиційної діяльності. Натомість на короткий час на чолі автономістичної старшини став миргородський полковник Апостол. Місія царського емісара Рум’янцева в Україні та репресивні заходи, що її супроводжували, знаменували не лише завершення даного етапу протистояння, а й ліквідацію старшинської опозиції взагалі.

Наступний період функціонування Колегії в Україні характеризувався повновладдям президента Вельямінова, який, втілюючи в життя розпорядження імператора, Сенату та Верховної таємної ради, а також власні проекти, реформував судову систему, фінанси, центральне та місцеве управління Гетьманату шляхом приведення її державних порядків до загальноімперських та підпорядкування державних структур центральним органам влади Російської імперії.